

ДОСИТЕЈ О ПРИЈАТЕЉСТВУ

Сажетак: У раду се анализира утицај популарних античких писаца (Аристотел, нарочито Цицерон, Плутарх) на формирање Доситејевих ставова о пријатељству. Анализа је заснована на упоредном читању три типа текста: Доситејевог дела, зборника радова *Историја пријатељства* (пр. Барбара Кејн) и студије Жака Дерида *Политике пријатељства*. На основу Деридине студије, у раду се конфронтирају два тумачења пријатељства – једно, канонско, засновано на мушком и друго, субверзивно, засновано на женском принципу.

Кључне речи: Доситеј, Цицерон, Дерида, пријатељство, сентиментализам

Тема *Доситеј о пријатељству* нуди могућност различитих начина перспективизације грађе. Један вид истраживања заснива се на дефинисању онога што је опште, типско, научено (парадигма пријатељства у 18. веку или Доситеј и пријатељство), а други на оном што је лично, искуствено (Доситеј о (својим) пријатељима). У овом тексту спорадично ће бити поменут аутобиографски дискурс који, због значаја и сложености, захтева да буде засебно обрађен. Уместо о Доситејевом пријатељевању с реалним људима писаћемо о његовим фикционализованим пријатељима као и о његовом схватању пријатељства уопште.

У књизи *Историја пријатељства* Дејвид Гариоч у студији *Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства* указује на „пролиферизацију ове теме“ закључујући да у 18. веку „мало је писаца који су развили оригинална становишта о пријатељству: уместо тога већина њих радије се опредељивала за цитирање општепризнатих ауторитета који су се овом темом бавили, а по њима се углавном подразумевају Свето писмо, Цицерон и Аристотел“ (Гариоч, 2011: 207). Антички дијалози о пријатељству, упркос позивању на конкретна имена и историјске личности, поседују једну врсту нормотворности – пријатељство се описује какво је кад је идеално и какво треба да буде да би било идеално. (У студији *Политика пријатељства* Дерида пише о античкој идеји пријатељства, о „ономе што би оно морало бити у идеалности своје бити или својега телоса“).¹ Око идеје идеалног пријатељства које уједињује

¹ У наставку рада сваки цитат Дерида преузет је са електронског извора: Дерида, Жак. 2009. *Политике пријатељства*, доступно на: <http://pescanik.net/2009/politike-prijateljstva> (19. I 2013).

људе од врлина – лако се стога могао постићи „консензус“, а антички модел пријатељства прихватити као „узорни“ у различитим временима. Доситејеви радови у великој мери потврђују ову узоритост. Издвајамо текстове који се непосредно баве темом пријатељства – један је насловљен *О пријатељи* и налази се у 4. глави Соавине *Етике* коју је Доситеј превео и прерадио. Други есеј се налази у *Собранију разних наравоучителних вештеј*, гл. 11. *О пријатељем и пријатељству*. Идеје о пријатељству расуте су и у другим делима, али поменути текстови, уз његову аутобиографију, у највећој мери сабирају „општа места“ просветитељских промишљања пријатељства, па смо се, у уводном делу у којем анализирамо кореспондентност античког и просветитељског модела пријатељства, највише на њима задржали.

Прво што примећујемо јесте, у поређењу са данашњим значењем, проширен „опсег“ појма „пријатељ“. Анализирајући кога све Доситеј назива пријатељем можемо диференцирати неколико релација које потпадају под антички појам филија. У „трамвају званом *philia*“ (Дерида) препознајемо:

- А) Гостољубивост (Доситеј ће уз топосе захвалности писати о гостопримству као врлини домаћина које је упознавао на својим путовањима).
- Б) Сараднички, заједнички искуствени или пословни однос обједињује Доситејеве сапутнике, штампаре, пренумеранте, ђаке, учитеље...
- В) Пријатељи или „браћа“ јесу и чланови масонског удружења.²
- Г) Четврту групу пријатеља чине породица и сродници, и о њима Доситеј највише пише у *Животу и прикљученијима*.

Просветитељска мисао не само да је преузела „номенклатуру“ (опсег појма пријатељ), већ је у великој мери стабилизовала етичку концепцију пријатељства засновану на врлини – „врлина производи пријатељство и одржава га, као и да пријатељство није без ње могуће“ (Balci, Eliopoulos, 2011: 65). Међутим, с обзиром на опсег појма филија, већ су антички филозофи учили да сви типови релација нису једнозначно одређени врлином (да ли волимо децу само ако имају врлине, каква је врлина у пријатељствима из користи и сл.). У својој систематизацији пријатељства Аристотел разликује пријатељство из користи, из задовољства, и из врлине, тј. добротe. Следећи ову типологију скоро да бисмо могли да направимо каталог Доситејевих пријатеља у којем би се у једној колони нашли пријатељи из користи (они који су Доситеју помагали у храни, новцу, књигама, смештају), у другој пријатеље из задовољства (они који су са њим заједно шетали, обедовали, разговарали), а у трећој – пријатељи „из врлине“ (то су они којима се због добротe којом су

² О специфичностима оваквог пријатељства Д. Гариоч пише: „Пријатељство је крајем 18. века постало кључна тема у речнику масонерије. И док су париске ложе током 60-их година 18. века углавном носиле имена светаца, 70-их и 80-их година 18. века можемо пронаћи и ложе по имену *Прави пријатељ* или *Удружење блиских пријатеља*. Овакве квалификације давале су пријатељству не само компоненту дружења, већ и филантропије и братства, будући да су се слободни зидари називали браћом, а филантропија је (заједно са дружењем) представљала једну од кључних активности ложа“ (Гариоч, 2011: 259).

га освојили обраћа више с љубављу него из захвалности или поштовања). У нашој таксиномији неретко би једна особа била „пријатељ“ из више колона.

Доситејево дело, с једне стране, обилује примерима етичке идеализације пријатељства (теоријске рефлексије), а с друге – оно је и нека врста практичног приручника, органон пријатељства. Индикативно је упоредити Доситејев превод и прераду Соавине *Етике* са аутобиографијом. У првом тексту афирмишу се уобичајене просветитељске идеје везане за пријатељство. Соава обједињује неколике аспекте пријатељства: рационалну, емотивну и етичку страну, варирајући античку једначину: пријатељство једнако доброта једнако срећа.³ И у другим Доситејевим текстовима, у повезивању речи пријатељство са чашћу, благополученијем, добродетели и сл., наслућујемо трагове античког идеала еудемоније⁴ којим се уједињује доброта са срећом. Индикативна је (у сентиментализму уобичајена) литераризација „еудемоничног“ амбијента – шетње пријатеља у комбинацији са разговором у цветном врту.

Рефлексе античких идеја препознајемо и у просветитељским преиспитивањима могућности пријатељства између неморалних особа. У осамнаестовековној литератури често су се састављале листе негативних особина које ремете идилличан однос међу пријатељима. Д. Гариоч помиње Обријеву листу недостатака који људе чине недовољно добрим пријатељима: похлепа, амбициозност, немарност, сумњичавост, склоност коцки, па чак и генијалност

³ У већ поменутом четвртном поглављу *О пријатељу* у Доситејевом преводу пише:

„Сви људи воопште имамо потребу од којег сердечнога друга који ће нас утешити у нашој скорби. Советовати у недоуменију. Исправити у погрешкам. Помоћи у потреби. И у којег њедра можемо се сваким безбедствијем поверити сваку нашу тајну. Без вјерна друга, барем једнога, ми не можемо никад ни на који начин наравно благополучни бити. Али ово сокровиште, без праве честности, нити је ко достојан имати, нит га може имати, Вјерни друг ретка је ствар!“ (в. Обрадовић, 2007: 142).

Емпатија и емотивна страна пријатељства тематизоване су у многобројним античким текстовима написаним у форми жалопојке над несталим пријатељем (Модел одсутног пријатеља још раније срећемо у Епу о Гилгамешу); пријатељ је и онај који саветује (рационална страна пријатељства), исправља грешке и чини нас бољим, па се на њега можемо ослонити (етичка страна пријатељства); остварити пријатељство, као и за античке ауторе и за Соаву значи остварити срећу. „Умјерана, тиха и постојана веселост, ово је благодет живота“ (в. Обрадовић, 2007: 144).

⁴ Тешко је успоставити консензус значења речи еудемонија. „Аристотел и Епикур би се, на пример, сложили да је циљ наших поступака еудемонија, али би се зато најштрије сукобили око тога шта еудемонија представља. У складу с тим, дошли су до различитих закључака о томе како идеално пријатељство треба да изгледа“ (Balci, Eliopoulos, 2011: 23). „Грчки филозофи имали су ту слободу да стварају нормативне теорије о томе какво би пријатељство требало да буде зато што им је заједнички етички оквир био еудемонистички. Еудемонија (еудаимонија) је старогрчка реч која се најчешће преводи као „срећа“, али њен тачнији превод био би „блаженство“ или „добробит“... Аристотел је еудемонију дефинисао као живот у којем човекове поступке води арете – што се често преводи као врлина, али право значење је можда боље обухваћено појмом одлика. Врлине или одлике представљају оне особине које неку ствар чине добрим примерком своје врсте, и оне се као такве не односе само на људски род. Можемо говорити и о врлинама доброг тркачког коња и да под тим подразумевамо особине захваљујући којима тај коњ побеђује на тркама“ (Balci, Eliopoulos, 2011: 20).

(Гариоч, 2011: 215). У Доситејевом каталогу (*Собраније...* гл. 11) непријатељи пријатељства су неразумно славољубије, неправедно користољубије, худо воспитаније, згадљиви обичаји (Обрадовић, 2008: 234).

Осим што око својих размишљања о пријатељству подастире једну густу мрежу дугих текстова (од Аристотела до Лесинга), Доситеј о пријатељству пише и на основу сопственог искуства. У *Животу и прикљученијима* пријатељство је императив и телос његовог писања.⁵ Имајући на уму конкретне људе, он испи-сује практичан приручник о пријатељству из којег сазнајемо да не треба бити превише љубопитљив, нити беспотребно зајмити новац од пријатеља, нити се наметати, нити тражити превише или обећавати оно што се не може испунити.⁶ Доситеј поставља себи питање у име свог хипотетичког читаоца сумњичавог у толики број остварених пријатељстава: „Ласно може ко помислити какав сам ја секрет имао множество овакових добрих људи на[х]одити и себе у њихово благовољеније унедрити? Ника[ка]в секрет на свету, но простим природним путем ту сам долазио (подв. Д. В.). Људи добри[х] и благи[х] свуда има множество, само да човек са своје стране гледа да је поштен, некористољубив, добар и разуман, и следујући овим квалитетима да се с људима влада, пак онда умерено добри њему ће бити сасвим добри. Како сам ја у себи уверен био да моји пријатељи нису ме ради ни у чем увредити, тако сам се и сâм од тога всегда острегавао; а ово ми је ласно било, зашто сам познавао да ми је најполезније“ (Обрадовић, 2007: 117). И у Лесинговом *Дамону* којег Доситеј преводи преиспитују се искушења конкретног пријатељства и испи-сује поука: „Свога друга искушавати, то значи тражити начина за изгубити га“ (Обрадовић, 2008: 139).⁷

⁵ Сећање и писање су феникси пријатељства – њима се оно увек изнова оживљава и проживљава: „Света добродетељи! Божествена верне дружбе и пријатељства љубови, којег сте ви рода и племена, кад ви таква чувствованија у нами возбуждавате, тако силно у прсима нашима дејствујете! И колико већма време живота нашега пролази и ишчезава, толико се ви боље и већма подмлађујете, процветавате, расплођавате, у саму вечност корење своје углубљавате и распостирете, и превише самих небесних висина стабла, гране и благородне верхове своје дижете и узвишавате!“ (Обрадовић, 2007: 112).

⁶ Илустративне су следеће реченице: „За њи[х]ове и њи[х]ови[х] други[х] пријатеља тајне нимало нисам марио знати и ово није ми ни длаке мучно било, ибо, спокојство срца и внутрењу духа тишину весма желећи и љубећи, на љубопитства, подозри-тељства и на интриге мрзио сам како год на отров. – У зајам што искати никада нисам потребе имао, разве пре две прошедше године кад сам се из Инглитере возвратио, прво, што нисам имао с чим предиздату књижицу сасвим исплатити, второ, нисам имао с чим до Беча доћи. И ово што сам узајмио, пре сам с великим, као на великом дару, благодаренијем возвратити могао него ли сам обештао. – Ником живу нисам се наметао, нити сам могао, ни времена имао, онде долазити гди ме не желе. – У дужности преко силе моје нисам се увозио, а што сам могао и пот[х]ватио се, то сам радо и верно исполњавао...“ (Обрадовић, 2007: 117).

⁷ О готово „плеонистичкој повезаности“ пријатељства и врлине (Мирјана Стефановић) Доситеј пише преведећи Лесинговог *Дамона* чији је пун наслов довољно индикативан за нашу тему: *Дамон или тито истинито пријатељство у искушенију љубави, у једном дејствију* (кроз судбину два пријатеља, једног часног и другог, заведеног, нечасног, заљубљених у исту жену потврђује се идеја да „пријатељство без правдољубија и чесности нарави не вреди ни црвљива лешника“ (Обрадовић, 2008: 124).

До сада анализирани примери потврђују сагласја између одређених античких и просветитељских идеја пријатељства у чијем средишту су идеја доброте и среће. Универзалности овог модела Дерида ће проблематизовати промишљањем пријатељства „с оне стране братске и фалогоцентричне схеме“. Доситејево дело упркос изразитом присуству цитата и парафраза Аристотеловог и Цицероновог текста, такође се може проучавати „с оне стране братске и фалогоцентричне схеме“. Хипотеза од које полазимо је у идеји равнотеже, усаглашавања и прожимања два принципа. Један (којег Дерида назива фалогоцентричним) јесте доминантан принцип заснован на античким културним текстовима. Њега смо у неким грубим цртама изложили у уводном делу. У наставку рада супротстављамо му женски емпатично-емотиван принцип. Зависно од типа текста, један или други принцип се наметао као доминантнији – у есејистичко-филозофским радовима први, а у књижевним – други, али никада се међусобно не искључујући.

Посебно поглавље бисмо могли да насловимо *Сентименталистичка парадигма пријатељства*, која почива не толико на наглашавању етичке колико емотивне (психолошке) компоненте (сада се поново враћамо на тезу о равнотежи „мушког“ и „женског“ модела пријатељства). Уместо о пријатељству као врлини пише се о пријатељству као љубави (која је и врлина и емоција). У редефинисаном појму, са мушког начела прелази се на „женско“ начело: пријатељство је чин узајамне љубави и поверења – интимна релација између два човека или између мушкарца и жене, или између две жене. То наравно не значи да се етичка компонента губи. Доситеј, нпр., у *Совјетима...* уесеју *О љубави* пише о пријатељској љубави између мужа и жене – „Љубав дружеска! душевно сродство и вјенчање!“ (...) „Благо оном ко стече вјерна друга! Но без красноравија и добродјетели нека се нико не узда добити га!“ (Обрадовић, 2007: 13).

Семантичко поље око речи пријатељ (у овом случају то су муж и жена) творе речи: веран, краснорављив, добродетелан... Верност, лојалност, спремност на жртвовање двоструко су подстицајне теме за Доситеја – као есејистичке, али и као књижевне теме за које се могу везати мелодрамски сижеи засновани на издаји, превари или жртви и несебичној љубави. У 11. глави *Собранија* Доситеј прави каталог пријатеља и између осталих наводи као узорни пар Алкесту и Адмита призивајући у свести читалаца један врло продуктиван мелодрамски сиже. Исти сиже евоциран је и у Соавиној *Етици*: „Прекрасна и бесмртна Алцеста тера с Адмитом, мужем својим процес, ко од њи(х) двоје ваља да умре“ (Обрадовић, 2007: 145).

За разлику од рационално есејистичког приступа теми, сентименталистичком укусу прилагођено писање о пријатељству подразумева другачији говор – са реторике сократовских дијалога, убеђивања, слагања, спорења, доказивања прелази се на емфатичан евокативно-емотивни тон.⁸ На кому-

⁸ У *Етици*, при крају поглавља *Дужности дружества* Доситеј прекида превођење Соаве и са општег прелази на лични тон. У исто асоцијативно поље доводи себе и свог пријатеља са Цицероновим Лелијем и Сципионом. Веза се међутим не успоставља само у интензитету емоција, већ се шири и

никативност и популарност текстова писаних евокативно емотивним тоном умногоме је утицао канонизован начин писања писама. (Илустративни су приручници за писање писама; њихову каноничност репрезентује и *Сербски секретар* Атанасија Стојковића у којем се наводе посебна правила за писање благодарствених, вопроситељних, извинитељних, оправдатељних, известитељних, љубавних, похвалитељних, препоручитељних, привјетствоватељних и дугих писама.) У поглављу *Промена значења и употреба пријатељства* Гариоч пише о писмима у којима се пријатељ(ица) обраћа пријатељу(ици) на начин који је изразито еротизован закључивши да је реч „о потпуно прихватљивом начину обраћања и понашања хетеросексуалних пријатеља. Но што је необично јесте чињеница да су људи, иако су о браку пре говорили као о пријатељству него као о љубави, снажан нагласак стављали на наклоност и поверење међу пријатељима истог пола, тако да је коришћење језика љубави у овим ситуацијама било потпуно прихватљиво“ (Гариоч, 2011: 251).

Преко тема продуктивних у сентиментализму – растанак пријатеља, љубав и/или пријатељство између особа различитог пола, љубав између мужа и жене, између две пријатељице, долазимо до оног дела у којем се у говор о пријатељству уписује оно што Дерида назива „женским и субверзивним“. У поменутом есеју он пише да „од Платона до Монтења, од Аристотела до Канта, од Цицерона до Хегела, велики филозофски и канонски говори о пријатељству изричито ће везивати пријатељство за крепост и правичност, за морални ум и за политички ум. Главно питање ... односило би се управо на хегемонију филозофског канона у том домену; како се он наметнуо? Како је искључио оно женско или хетеросексуалност?“

Није међутим у просветитељству први пут уздрман „велики филозофски и канонски говор“. У студији *Цицерон о пријатељству* у поглављу *Класични идеали пријатељства* читамо: „Епикуреве идеје о пријатељству и обичаји пријатељства у Врту представљају нам филозофске идеале пријатељства између мушкарца и жене – што је идеја с којом се нисмо сусретали у доминантно мушким писањима других грчких филозофа“ (курз. Д. В.) (Мјуз, 2011: 68). Ако је овакво укључивање жене имало за антику карактер инцидентног, у епохи просветитељства оно ће попримити потпуно другачији значај. Пажњу нам привлачи извесна „канонизација“ женског пријатељства кроз један фикцијски свет – кроз литературу сентиментализма. (У реалном свету још дуго се одржавао „мушки принцип“ – у фикцијском је, међутим, он у кратком интервалу доминације сентиментализма био значајно уздрман.)

За нашу тему су занимљиви и начини (за просветитељство типичног) рационализовања мушко-женских односа као љубавничко-пријатељских. Библија ће се показати као спасоносни текст који је нудио излаз из две апорије – једна се односила на пријатељство између мушкарца и жене. Индикативна

на педагошки дискурс па се лично искуство преноси на искуства свих будућих читалаца који треба да памте своје пријатеље: „По Цицерону. Памтите всагда пријатеља и пријатељство. О СЕКЕРИШУ! Ти љубазна душо! Тебе сам дужан овде споменути!“ У наставку, Доситеј се сећа Секеришових позива за дружење и опомињања да је живот кратак (в. Обрадовић, 2007: 145).

је рационализација „светости брака“ (оправдања сексуалног чина у брачној заједници пријатеља).⁹ У духу црквених учења и Доситеј пише о „светом дужеству“: „Перво и најпоглавитије пријатељство, свето дужество, (подв. Д. В.) и најближе сродство састоји се у супружеству“ (Обрадовић, 2007: 147).

Друга апорија произлазила је из питања: ако се пријатељство везује за врлину, а она није предодређена за одређен сталеж или друштвену класу, може ли се, у том случају, пријатељство остварити међу друштвено/сталешки неједнакима?¹⁰ (Доситеј је живео у сталешки диференцираној држави, у доба просвећеног апсолутизма и изразито хијерархизованог државног уређења.) С једне стране, признавање врлине, коју људи могу имати без обзира на порекло и сталеж, водило је ка космополитској концепцији пријатељства; а с друге стране, признавање сталешке неједнакости подразумевало је елиминаторни однос (неспојивост богатих и сиромашних, племенитих и неплеменитих). Ова врста апорије се решавала преко Библије и апострофирањем једног новог квалитета пријатељства који више није одговарао античком појму филија већ хришћанском – агапе.¹¹ „Космополитизам који је донело просветитељство величало је братство међу појединцима широм света, које, упркос различитом пореклу, повезује заједнички племенити дух“ (Гариоч, 2011: 236).

Утицај хришћанских учења не само да ће се рефлектовати на рационализацију мушко-женских односа, већ и на тумачење односа према непријатељу. Доситеј се чешће опредељивао за хришћанску интерпретацију него за античку.¹² У *Животу и прикљученијима* позива се на ауторитет Јеванђеља:

⁹ Присетимо се како ће се у делу *Абелар и Елоиза* поново преиспитивати тема (ероса и филије), али сад у духу црквених учења.

¹⁰ У *Историји пријатељства* Д. Гариоч набраја ауторитете који су као предуслов пријатељства истицали друштвену једнакост: „У Француској енциклопедији се потврђује став да је међу пријатељима неопходна једнакост. Са тим се слагао и Кант: 'Однос покровитеља, однос добротвора, према штићенику, који је у обавези да му буде захвалан, може карактерисати узајамну љубав, али не пријатељство, зато што се ово поштовања који сваки од њих осећа према оном другом разликује'. Ово је представљало приличан помак у схватањима у односу на период од два века пре тога, кад је Франсис Бејкон приметио како „на свету има јако мало пријатељстава, а најмање их је међу једнакима... ако уопште постоје то су пријатељства између подређених и надређених, зато што их веже међусобна зависност“ (Гариоч, 2011: 209–210).

¹¹ Константин Џ. Мјуз и Н. Кјавароли пишу да је хришћанство „пружало радикално другачији скуп идеала од оних који су доминирали у политичким структурама Римског царства. И док је јеврејско Свето писмо давало неке од познатих примера пријатељства, попут оног између Давида и Јонатана, најстарији документи хришћанског покрета, писма Светог Павла, дају нам увид у идеал који није филија (или како би Римљани рекли *amicitia*) већ је агапе, што се у хришћанској употреби дефинише као несребична љубав која не зависи од друштвеног сталежа“. У наставку они додатно диференцирају класичну и хришћанску парадигму пријатељства: „Хришћанство је представљало нову парадигму класичног идеала пријатељства тиме што га је представљало као да је отеловљено у односу између Исуса и његових ученика. ... Хришћани су користили *karitas* и *dilectio* како би открили идеал који су сматрали вишим и универзалнијим од *amicitiae* коју се величали антички филозофи“ (Мјуз К., Кјавароли, Б., 2011: 105, 106).

¹² У антици „оно што све те различите односе држи на окупу под појмом филија јесте принцип по коме човек пријатељима треба да чини добро, а непријатељима зло. Реч је о врховном

„Христос нам заповеда да ми никога не проклињемо, но и непријатеље наше и оне који нас проклињу да благосиљамо“.

Упркос неспорним утицајима Библије, када проучавамо друштвенополитичке аспекте пријатељства било би погрешно Доситејева схватања приписати првенствено хришћанским учењима, дати предност, како је Дерида назива, „кршћанској мутацији која испред грчког пријатеља ставља ближњега“. Управо је било обратно. Гариоч пише о *секуларизацији пријатељства*, комбиновању теолошке и хуманистичке аргументације пријатељства: „Међутим, већина писаца из доба просветитељства је о пријатељству говорила искључиво из угла секуларног морала и рационалности, и при томе је посебно наглашавала дужност појединца према друштву, као и друге добре стране које пријатељство доноси људском роду, више него обавезе према Богу и осталим припадницима хришћанске вере“ (Гариоч, 2011: 263). Секуларизација пријатељства се препознавала кроз нове начине формалног ословљавања (прелазак са *ви на ти*) и била је условљена интензивнијим јавним окупљањима и дружењима, оним што је Лирген Хабермас назвао „буржоаском јавном сфером“ (Гариоч, 2011: 258).

Анализирајући социјалне аспекте пријатељства у 18. веку, Гариоч издваја два начина његове стереотипизације. По једном, пријатељство је сталешки, чак и родно условљено; пук није способан за пријатељства (прави пријатељи су људи од пера, и то у зрелим годинама (Тиру д Аронвил)); жене нису способне за пријатељство („већина жена (је) ретко наклоњена пријатељству, зато што оно делује недовољно снажно кад се искуси љубав“ (Ла Рошфуко)). Другачији тип мишљења везује се за дугу традицију текстова који су истрајали „у тврђи да је пријатељство између мушкарца и жене могуће, а нарочито у браку“ (Гариоч, 2011: 216–218). Д. Хјум је сматрао да је „природа свим живим бићима усадила љубав према супротном полу која није ограничена само на задовољавање телесних прохтева, већ из ње проистиче и пријатељство и узајамно саосећање које их прате током целог живота“ (Гариоч, 2011: 218).

Књижевност сентиментализма је често тематизовала нежна и деликатна пријатељства, како између особа истог пола тако и између мушкараца и жена. Дугачак је каталог аутора који су пишући о оваквим пријатељствима (Гариоч, 2011: 219)¹³ проширили своју читалачку публику на жене. У сентиментализму женско читање постаје масовна појава. Доситеј често препоручује српским читатељкама да читају Ричардсона, у том тренутку једног од најактуелнијих и најпопуларнијих европских „женских писаца“. Поред њега, велику популарност код женске публике имао је и Жан Жак Русо. Јунакиње из њихових ро-

принципу који управља свим односима у саставу филије“ (Гариоч, 2011: 21). По Сократу – само добри људи могу бити пријатељи, па чинити зло непријатељу значи заправо казнити и спречити га (Balci, Eliopoulos, 2011: 39).

¹³ Б. Кејн у студији *Оловке у руку: жене и писање о пријатељству* пише о успону „жена од пера“ током 18. века и о доминацији жена када је реч о писању о пријатељству, и закључује да је „идеја о томе да се пријатељство међу женама одликује посебном врстом блискости довела до појаве женских и феминистичких организација у 19. веку, чије су припаднице често величале своје пријатељство“ (Кејн, 2011: 272).

мана, Ричардсонова Клариса Харлоу и Ана Хау, као и Русоова Жули и Клер из *Нове Елоузе* од књижевних постајале су стварносни узорци (Гариоч, 2011: 252).

Снажни продор „женских тема“ и једна нова валоризација односа међу пријатељима и пријатељицама имала је велике друштвене последице. Измештање пријатељства у женску сферу и валоризовање осећајности имало је субверзивну улогу (друштвени ефекат који је производила фикција) у смислу преиспитивања устаљених чинилаца друштвених разлика. Сфера фикције се показала субверзивно продуктивном у реалном свету. Неколике промене су повезане са њом – једна се односила на валоризовање осећајног човека (он конкурише племићу и може потицати из другог сталежа)¹⁴, друга на нову валоризацију породичних односа (уместо хијерархије и ауторитета односи међу члановима породице се премеравају осећајношћу, пожртвованошћу, љубављу)¹⁵ и трећа, за нашу тему врло значајна промена, односила се на много већу респектабилност према сфери женског. Индикативно је следеће запажање: „Када је једном успостављена као норма, сентименталност је готово постала друштвена неопходност, те се тако Лујза Стјуарт, прочитавши роман Хенрија Мекензија *Човек осећања* (*The man of feeling*, 1771) кришом прибојавала да се неће исплакати довољно и тако оставити утисак да њена осећајност није на жељеном нивоу“ (Гариоч, 2011: 252). Управо ће се у Доситејевом делу рефлектовати поменуте „субверзивне“ релације – доследно ће се развијати педагошки дискурс, писати о значају брака, и то све кроз инсистирање на једном равноправнијем и емотивнијем односу међу људима (васпитавање из љубави а не из страха, школовање женске деце и сл.). Емотивно узбуђени, Доситејеви јунаци или јунакиње често плачу, а придев *слатке* који иде уз именицу сузе најбоље одражава патосу склон укусу времена.

Другу промену, коју такође можемо довести у везу са новим гиноцентричним писмом, примећујемо на плану реторике. Већ смо писали о еросу пријатељства – продору једне нове лексике у говор о пријатељима који је обележио интимну књижевност (аутобиографије, писма, дневници). У књижевности сентиментализма танка је граница између реторике ероса и пријатељства, па јунаци (и јунакиње) једни другима потврђују пријатељске емоције као да исказују љубав. Гариоч пише: „И однос између Кларисе Харлоу и Ане Хау одликује се снажним емоцијама и духовном блискошћу о чему говоре и следеће реченице: 'ја морам и хоћу да те волим, да те волим заувек', или 'волим те онако како једна жена никада није волела другу', као 'наша срца су била једно...'" (Гариоч, 2011: 224). Сличну реторику налазимо и код писца којег је Доситеј преводио, Мармонтела.

Прихватајући конвенције времена и уобичајену праксу друштвеног галантног понашања, Доситејев однос према пријатељицама, поред традиционал-

¹⁴ Сада су се јунаци издвајали по осећајности, а не по „угледним прецима“. Читаоци који су имали релативно низак друштвени статус могли су да се идентификују са понашањем јунака из романа и да се сматрају морално једнаким или чак супериорним у односу на људе из виших слојева (Гариоч, 2011: 233).

¹⁵ „Међу историчарима се воде бројне расправе о последицама које су у другој половини 18. века изазвале промене у родним улогама, али за нове представе пријатељства се са сигурношћу може тврдити да су имале утицај на породични живот“ (Гариоч, 2011: 258).

ног, откривао је и ново гиноцентрично схватање пријатељства. Гиноцентричну оријентацију примећујемо код оних који су следили Доситеја, у романима Атана-сија Стојковића, Богобоја Атанацковића или Милована Видаковића. У њиховим делима пратимо неке од уобичајених фабуларизација пријатељства, „производњу“ типично сентименталистичких заплета: разапетост јунака између брака и пријатељства, (не)лојалност пријатеља заљубљених у исту жену (сличан је и садржај Лесинговог *Дамона* којег Доситеј преводи), завист и друга искушења којима (не)одолевају два пријатеља или две пријатељице... Упоређујући фикцијске текстове с актуелним филозофско-есејистичким промишљањима, Д. Гариоч издваја неколике „тачке пресека“ – тражење примера за углед, бављење разликама између пријатељства и љубави/страсти, жеља да се пронађе веза између пријатељства и дружељубивости, правичности и разума, као и снажно противљење тумачењима пријатељства које је нудила религија (Гариоч, 2011: 230).

Емотивно пријатељство, као и „феминизација идеалног пријатељства“, условиле су промене у односу приватног и јавног у дружењу.¹⁶ Доситеј у *Животу и прикљученијима*, дочаравајући салонске разговоре, као и разговоре за столом (table talk) оживљава гиноцентричну „камерну“ атмосферу пријатељства. Мемоарска литература 18. века обилује сценама сусрета који се одигравају у собама, на канabetу, у кочијама (аутобиографска, мемоарска проза Симеона Пишчевића, Александра Пишчевића, Саве Текелије) којима се још интензивније потцртава приватни карактер дружења. Занимљив је не само конкурентски однос између две реторике пријатељства (реторика пријатељско-пословног и исповедно-пријатељског разговора), већ и њихов прожимајући однос (преплитање пријатељских, брачних, новчаних, пословних „трансакција“).

Наше препознавање „гиноцентричних“ обележја пријатељства још увек не значи и њихову доминацију. Само би делимично био тачан закључак да је Доситеј „женски писац“ и да је на женски начин, уобичајено за своје доба, писао о пријатељству. Уобичајено за своје доба он је писао и на „мушки начин“ па је његово дело идеалан пример балансирања фалогоцентричне схеме братства и гиноцентричне схеме дружбеница. На симболичком плану, ако бисмо његово дело доживели кроз додир, то би био и мушки стисак руке али и деликатно држање за руке оних које се друже.

¹⁶ Гиноцентризам је оставио траг и на јавни карактер дружења. Гариоч пише о факторима који су утицали на промене у тако личним, привидно споља независним релацијама између два пријатеља: „Ауторитет којим се црква служила приликом прописивања правила понашања и размишљања постепено је нарушаван двоструким утицајем државног апарата и друштвених промена“. У наставку издваја и други вид преплитања јавне и приватне сфере: „Новине, књиге и брошуре штампане су у дотад невиђеним тиражима, док су кафане, удружења, скупови и књижевна и научна друштва, као и масонске ложе представљали нове ‘тргове’ на којима се могло раправљати о разним питањима“ (Гариоч, 2011: 204, 205).

Литература

- Balcli, D., Eliopoulos, N. (2011). Klasični ideali prijateljstva. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 17–88.
- Garioč, D. (2011). Od hrišćanskog prijateljstva do svetovne osećajnosti: ponovno uspostavljanje vrednosnog sistema u doba prosvetiteljstva. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 203–264..
- Дерида, Ж. (2009). *Политике пријатељства*, доступно на: <http://:pecanik.net/2009/politike-prijateljstva> (19. I 2013).
- Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007*: зборник радова. (2008). Ур. Д. Иванић, В. Јелић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Историја пријатељства*. (2011). прир. Б. Кејн. Београд: Clio.
- Kejn, B. (2011). Olovke u ruke: žene i pisanje o prijateljstvu. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 265–272.
- Костић, М. (1952). *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи 18. и 19. века*. Београд.
- Лексикон српског просветитељства*. (2009). Мирјана Стефановић, Београд: Службени гласник.
- Ломађистро, Б. (2009). *Доситеј Обрадовић и античко наслеђе*. Научни састанак слависта у Вукове дане, 38/2, Београд, 457.
- Мјуз, К. Дž. (2011). Ciceron o prijateljstvu. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 89–97.
- Мјуз, К. Дž., Kjavaroli, N. (2011). Latinski Zapad. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 98–141.
- Обрадовић, Д. (2007). *Басне, Истина и прелест, Пут у један дан*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Обрадовић, Д. (2007). *Писмо Харалампију, Живот и прикљученије*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Обрадовић, Д. (2007). *Совјети здравога разума, Слово поучително господина Георгија Јоакима Цоликофера, Етика*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Обрадовић, Д. (2008). *Собраније разних наравоучителних вештеј*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Обрадовић, Д. (2008). *Списи из Далмације*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“.
- Džejms, K., Kent, B. (2011). Renesansna prijateljstva: tradicionalne istine, nova i drugačija mišljenja. U: *Istorija prijateljstva*, prir. B. Kejn, Beograd: Clio, 142–202.

Dragana Vukićević

DOSITEJ ABOUT FRIENDSHIP

Summary: This paper analyzes the Dositej's views on friendship and examines the influence of ancient learning, especially Cicero's text *About Friendship*. The analysis is based on the comparison of two kinds of texts – *Friendship a History*, edited by Barbara Cain, and Dositej's essays. Special attention is paid to the myth of friendship in the poetic of sentimentalism. The paper discusses the relationship between socially, culturally or economically different people. Ethical aspects of friendship are examined at the end of the paper.

Key words: Dositej, Cicero, Derrida, friendship, sentimentalism